

on suurepärase. Vaid ajalooliselt mustvalged fotod on nii ka välja trükitud – ülejäänud ongi värviline. Paber on valitud paks, raskesti kortsuv ning köide ei kipu esimese lugemise väntsutamisega ära lagunema. Tekst raamatu seljal on kaugelt loetav ja omapärase kujundusega – ei ole vaja seda riiulist kümme minutit otsida.

Uus raamat on sisult sama väärikas kui teema – ajalooline Suurgild – ning vormilt sama monumentaalne kui selle maja. Ei ühes ega teises asjas ei ole põhjust seda oma riiulis ega laual häbeneda, vaid võib soovitada ka sõbrale. Siin on mitmeid peatükke, mis võivad huvi pakkuda ka suhteliselt ajalookaugele lugejale, enamik peatükke on loetav ajaloo huviliste laiadele massidele, vääratamata samas üheski osas akadeemiliselt nõudliku taseme suhtes.

Eesti luterliku kirikuehituse kontekstuaalsed muutused 19. sajandi keskel

Tiina-Mall Kreem. Viisipäraselt ehitatud. Luterlik kirikuehitus, -arhitektuur ja -kunst Eestis Aleksander II ajal (1855–1881). *Dissertationes Academiae Artium Estoniae* 5. Eesti Kunstiakadeemia, 2010, 280 lk.

EPI TOHVRI

Tiina-Mall Kreemi doktorimonograafia on viimasel ajal ilmunud kunstiajaloo alastest uurimustest üks sisukamaid ja mahukamaid. Autor jätkab väärikalt tänapäeval ehk paljudele igavavõitu või vanamoodsana tunduvat allikakriitilist uurimistööd, kuid sellele toetudes saab laiendada visuaalsete allikate ringi. Väga sümpaatne on ka monograafia ülesehitus ja meetodi valik, sest kunstiajaloo uurimine erineb oluliselt mineviku uurimisest ajalooteaduse poolt, sest minevikus loodud kunstiteosed võivad ümbritseda meid ka tänapäeval. Eriti kehtib see arhitektuuriajaloo kohta, mis aitab luua meie kaasaegset elukeskkonda. Samuti on käesolevas töös rakendatud lähenemisviisi, mis toetub arusaamisele, et kunst, sealhulgas ehitused on olnud üheks retooriliseks vahendiks, mille abil representeeriti oma loomisaja ideid ning ideoloogiaid. Selleks et mõista kunstiteose loomisaegset sümbolset tähendust, tuleb rekonstrueerida ajalooline ja kriitiline mõtteviis, mis selle teose loomist motiveeris. Selleks on kahes esimeses peatükis tehtud sissevaateid luterliku kirikuehituse konteksti ning võrreldud akadeemilise teoloogia ja kirikuehituse praktikaid.

Põhjendatud on ka materjali piiritlemine Vene keisrite valitsusajaga, sest igal valitsusperioodil toimusid olulised muutused nii poliitilises, sotsiaalses kui ka vaimses elus. Aleksander II troonil oleku aeg (1855–1881) on üks pikemaid perioode, mille vältel kogus hoogu ka eestlaste rahvuslik ärkamine. Samuti märgib Tiina-Mall Kreem, et sellesse perioodi jäi luterliku kirikuelu ning kirikuehituse viimane suurem õitseng.

Kuigi esimese peatüki juhatab sisse keiser Aleksander I ja Nikolai I aegse vene ja baltisaksa religioonipoliitika põgus ülevaade, oleks siinkohal oodanud probleempüstitust, miks ikkagi keiser Aleksander II ajal algas Eestis luterlike kirikute ehitamise buum. Millised olid need sotsiaal-poliitilised tegurid, mis andsid tõuke nõnda ulatuslikuks ehitustegevuseks? Praegu jääb selgitamata, milline oli luterlik kirikukultuur 19. sajandi esimesel poolel, kuid selle markerimine oleks oluliselt kaasa aidanud keiser Aleksander II aegsete sündmuste mõistmisele. Sellele teemale sissejuhatuseks oleks olnud abiks Indrek Jürjo uurimustest, milles ta on välja toonud, et 18. sajandi lõpust kuni 19. sajandi esimese veerandini astus usuelu uuenduslikku rada. Kuigi Läänemere provintside idee- ja mentaliteediajalugu valgustusajastul on veel liiga vähe uuritud valdkond, võib seniste tulemuste põhjal järeldada, et 18. sajandi keskpaigast eksisteerisid Balti vaimumaastikul võrdlemisi rahumeelselt üksteise kõrval üsna mitmekesised filosoofilised ja religioossed voolud alates luterlikust ortodoksiast, pietismist, hernhuutlusest kuni ratsionalismi ja deistliku materialismini välja.¹ Meie ajaloolased ja teoloogid on põhjalikult uurinud hernhuutlikku, pietistlikku ja luterlikku ortodoksia levikut Eesti- ja Liivimaal, kuid teiste filosoofiliste ideede

analüüsiga luterlikus teoloogias pole märkimisväärselt tegeletud. Seetõttu jääb kohati arusaamatuks „konfessionaalse” ja „liberaalse” luterluse mõistete kasutus, mis ei avane nende suundade tegelikku sisu ega mõju vaimsele elule ning visuaalsetele objektidele. Ehk oleks siinkohal olnud tulusam abiks võtta filosoofia ajaloos kasutusel olevaid mõisteid, millega oleks saanud lahti seletada kahe erineva luterluse maailmavaatelisi suundi.

Teine peatükk keskendub akadeemilise teoloogia ja kirikuehituse praktikale ning õigusega on märgitud, et enamik Eestis tegutsenud luterlikest pastoritest olid 19. sajandi keskel ja teisel poolel Tartu ülikooli kasvandikud. Siit kerkib ka üles küsimus Tartu ülikoolis õpetatavast luterliku teoloogia sisust ning sellest, kas ja kuidas see mõjutas luterlikku kirikuehitust ja kunsti. Seda enam, et ka raamatu esikaant ehib 1860. aastal valminud Tartu ülikooli kirik, millega juhatakse sisse Aleksander II aegse luterliku kirikuehituse ligi kolmekümne aasta pikkune periood.

Huvitava periodiseeringu 19. sajandi esimese poole Tartu ülikooli teoloogia osakonna kohta on andnud Königsbergis ja Leipzigi ülikoolis filosoofiat tudeerinud ning aastail 1844–1871 Tartu ülikoolis filosoofia professorina töötanud Ludwig Strümpell. Tema sõnutsi valitses Tartu ülikooli esimesel perioodil, 1802.–1823. aastani, tugev 18. sajandi inglise deistide ja prantsuse naturalistide mõju, mis oli Strümpelli arvates „religiooni suhtes destruktiivne aeg”, nimetades seda perioodi „vulgaarseks ratsionalismiks”, kus kristlikus religioonis nähti vaid moraalseid väärtusi.² On selge, et Prantsuse naturalistide peaesindajaks oli Tartu ülikooli esimene rektor G.-F. Parrot

1 I. Jürjo, Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv, 2004, lk 434.

2 L. Strümpell, Rückblick auf die Wirksamkeit der Universität Dorpat. Zur Erinnerung an die Jahre von 1802–1865. Nach den vom Curator des dörptischen Lehrbezirks eingezogenen Berichten und Mittheilungen. Dorpat: C. Mattiesen, 1866, lk 138–139.

ning deistlikku vaatenurka religioonile ja gasid teoloogia osakonna professorid H. L. Böhlendorff, W. F. Hezel, J. Horn ja Chr. F. Segelbach. Ainsana erines teoloogia osakonnas Lorenz Ewers, kelle vaateid religioonile mõjutas tugevasti tema vabamüürlik taust.

Tartu ülikoolile kiriku ehitamise lugu on tähenduslik mitmes mõttes. Kuigi kunstiajaloolaste ringis on teada fakt, et ülikooli arhitekt Johann Wilhelm Krause kavandas mitu varianti ülikooli kiriku tarvis, siis just ajastu intellektuaalset konteksti arvestades selleni ei jõutud. Tuleb rõhutada, et Tartu ülikooli taasavamisel oli kontseptsiooniks valgustusajastu idee teaduse valgusest ning selle väljundiks ratsionaalselt kujundatud akadeemiliste hoonete kompleks, kus polnud ette nähtud kohta ülikooli kirikule. Selle idee sõnastas oma kirjas keiser Aleksander I-le ülikooli esimene rektor Georges Frédéric Parrot.³

Strümpelli järgi algab teine periood kuraator von Lieveni juhtimise ajal 1817.–1828. aastal. Sel ajal muutus kaalukaks Piibliselti tegevus ja pietismi elemendid imbusid taas ülikooli teoloogia osakonda. Uueks suunaks sai unioonliku kiriku loomise idee. Seega on üheks murdepunktiks 1820. aastad, mil hakatakse usuteaduskonda puhastama ratsionalistlike vaadetega õppejõududest ning maakohtades ka pastorkonnast, kes olid siiani moodustanud baltisakslastest estofiilide tuumiku. Samal ajal tõuseb ka esimest korda üles küsimus, miks ei ole ülikoolil oma kirikut, sest nii Venemaal kui ka Euroopas on ülikoolidel oma teeniv kirik olemas. Seda ei võimaldanud aga teostada kehtiv Tartu ülikooli põhikiri, mis oli vastu võetud 1803. aastal, ning selles tehti vastav muudatus alles 1865. aastal.

Siinkohal on võimalik välja tuua paralleelne areng teise valgustusajastul asutatud sekulaarse klassitsistliku ülikooliga, mille institutsionaalne ülesehitus sarnaneb enim Tartu ülikooliga. 1817. aastal pani Ameerika Ühendriikide kolmas president Thomas Jefferson nurgakivi oma Virginia ülikoolile ja tema nägemuse kohaselt polnud klassikalises kampuses ette nähtud ülikooli kirikut. Selle asemel teenis akadeemilist liikmeskonda peahoone Rotund, mille kupli alla oli koondatud raamatukogu. Jeffersonil polnud sugugi lihtne oma ideed läbi suruda, sest kõik tolleaegsed Ameerika ülikoolid olid asutatud erinevate protestantlike konfessioonide initsiatiivil. Kui 1830. aastatel suri mitu ülikooli tudengit koolerasse, siis süüdistati selles eelkõige kiriku puudumist ülikooli kompleksis. Charlottesvillie'i episkopaalne piiskop William Mead rõhutas pidevalt oma jutlustes, et Kõigevägevamale ei meeldi Virginia ülikool kui paganlik institutsioon, kus puudub kabel või kirik. 1835. aastal tehtigi esimene ettepanek, milles nõuti neogooti stiilis kabeli või kiriku ehitust otse Rotundi vastu. 1860. aastal kavandas William Abbott Pratt neogooti stiilis kabeli, mis pidi tulema Lawni lõunapoolsele maa-alale.⁴ Lõpliku kiriku ehituseni jõuti siiski alles 1885. aastal. Selle kavandas Baltimore'ist pärit arhitekt Charles Emmett Cassell ja kirik ehitati Rotundi tagafassaadist pisut lääne poole. Uue kiriku neogootilik välimus ja erinev ehitusmaterjal pidid rõhutatult erinema senisest valge kupliga klassikalisest Rotundist. Filoloogia professor Maximilian Schele de Vere hinnangul oli nüüd „külm klassikaline iludus (Rotunda), mis esindas paganlikku templit, asendunud taevalike mõõtmetega kabeliga”.⁵

4 R. G. Wilson, S. A. Butler, *The Campus Guide: University of Virginia. An Architectural Tour*. New York: Princeton Architectural Press, 1998, lk 10–11.

5 C. Addis, *Jefferson's Vision for Education, 1760–1845*. New York: Peter Lang, 2003, lk 78–80.

3 E. Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009, lk 142.

Tulles tagasi Tiina-Mall Kreemi uurimisteema juurde, siis ühte murdepunkti võibki näha selles, et 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses toimunud sekulariseerumise protsessi ning konfessioonidevahelise dialoogi lõpetas 19. sajandi keskpaigas taas luterliku teoloogia ortodoksssem suund. Selle kinnituseks on ka Tartu ülikooli kiriku asukoht, mis kerkib sarnaselt Virginia ülikooli kirikule otse peahoone taha ja hakkab võistlema senise heleda klassitsistliku Tarkuse templiga.

Alljärgnevalt on välja toodud veel mõningaid tähelepanekuid, mis lugedes silma jäid. Kolmandas peatükis on juttu kirikute kujundajatest, kus kunstnikele pühendatud alapeatükis on põhiliselt üles loetletud altarimaalide autorid. Huvitav oleks olnud teada saada, milliseid ikonograafilisi pildiprogramme 19. sajandi keskpaigas altarimaalidel kujutati, sest lk 96 mainitakse, et eksisteerib altarimaalide teemade kaupa jaotus. Lugemisel jääb ka arusaamatuks, millistel eeskujudel loodi Tartu ülikooli kiriku altarimaalid. Kas esimese altari maali teostas Woldemar Krüger, valides Bartholomé Esteban Murillo „Kristuse pea okaskrooniga” koopia järgi? Või oli kunstküsimustega tegeleva Theodosius Harnacki ja tema mõttekaaslaste jaoks eeskuju väärivaks hoopis Martin Lutheri kaasaegne Albrecht Dürer? Nüüd jääbki arusaamatuks, milliseid eeskujusid silmas peeti, sest kokkuvõttes tuuakse välja, et konfessionaalse luterluse taandumisega vähenes kannatava ja kasvas elava-lohutava Kristusega piltide hulk Eesti kirikute altaritel.

Kolmandas peatükis mainitakse, et 1867. aastal pöördus Theodosius Harnack Viljandi pastori Valentin von Holsti poja, arhitekt Matthias von Holsti poole sooviga tellida Tartu ülikooli kirikule auväärne altar ja kantsel. Kuivõrd keeruliseks kujunes ülikooli kiriku sisekujunduse täiustamine,

selgub Harnacki ja Holsti kirjavahetusest ning kirjadele lisatud joonistest. Kahjuks ei ole meil võimalik lähemalt nendest probleemidest teada saada, mis aitaksid avada Harnacki taotlusi. Kas saab tema eesmärgi taandada vaid üldsõnaliselt tüüpilisteks 19. sajandi nõudmisteks ja seletada seda historitsistliku maailmanägemisega? Strümpell on kolmandat etappi Tartu ülikooli teoloogia osakonnas seostanud Friedrich Adolph Philippi (1809–1882) nimega. Tema eesmärgiks oli varasema unioonliku suuna lõhkumine ning konfessionaalse karakteri teoloogia osakonda sissetoomine, mis tähendas puhast luterlust rõhutavat teoloogiat ehk „luterlikku ortodoksiat”, sest ta tahtis tagasi pöörduda 17. sajandi teoloogia juurde ning hüljata kogu hilisemat luterliku teoloogia arengut. Philippi ideede järgijaks oli ka praktilise teoloogia professor Theodosius Harnack, kelle kunsti ja kiriku vahetava puudutavaid küsimusi on küll monograafias põhjalikult käsitletud, kuid avamata on jäänud Harnacki religioossete vaadete kontekst.

Viiendat, stiilpluralismi peatükki soovitan soojalt meie kõrgkoolide arhitektuuri loengute kohustusliku kirjanduse nimekirja lisada. Heas erialases eesti keeles on esitatud põhjalik ülevaade 19. sajandi teisel veerandil toimunud arhitektuurimõtte arengust Euroopas, millele on lisaväärtuseks paralleelsed näited Eestiga.

Kokkuvõttes on suur rõõm tõdeda, et meie lugemislauale on jõudnud rikas kunstiajalooline ekskurs 19. sajandi teise poole luterlike kirikute ehituse, arhitektuuri ja kunsti teemal, pakkudes uusi teadmisi ning suurt lugemisnaudingut. Eriti tahaks esile tõsta mõtteselget ning ilmekat sõnakasutust, mis teeb lugemise meeldivaks ja kergeks. Silma paitavad ka kvaliteetsed fotod ja suurepäraselt kujundatud plaanimaterjal. Tiina-Mall Kreemi sisukus

ja nõudlikkus iseenda suhtes õhkub igalt leheküljelt. Sellist usaldusväärst lugeja suhtes ei kohta just sageli.

Kaotatud kaheksakümnendaid otsimas

**Kadunud kaheksakümnendad.
Probleemid, teemad ja tähendused
1980. aastate eesti kunstis.
Koostaja Sirje Helme, toimetaja
Andreas Trossek, kaastoimetaja
Johannes Saar. Kaasaegse Kunsti
Eesti Keskus, 2010, 224 + 240 lk.**

RAIVO KELOMEES

Arusaama 1980. aastate Eesti kunstist määratleb igapähe toona elanu kogemus ajast, mis jäi mentaliteedi poolest raudse eesriide taguseks maailmaks. Kogumiku „Kadunud kaheksakümnendad” läbilugemine toob esile nukravõitu pildi, kuidas osa selle aja kunstitoimetamisi paigutub väljapoole raamistatud käsitlust. Seda ei varja ka koostajad, sest üks kogumik ei saa tegelda kõigi küsimustega, nimetades arhitektuuri ja filmi teadlikult väljajätuteks. Kaasaegse Kunsti Eesti Keskuse väljaantud kogumik on omamoodi institutsionaalne väljaastumine, seisukoht 1980. aastate kunstist. Selle kokkupanemise eest vastutasid Sirje Helme, Andreas Trossek ja Johannes Saar.

Olnud „noorkunstnik” kaheksakümneandel ja Tartus, alustan isikliku suhte määratlemisega. Näeksingi puudusena Tartu vaatepunkti ärajäämist antuna mõne Tartus elanu või tartlase silme läbi. Kädi Talvoja artikkel Tartu slaidimaalist seda ei tasa-kaalusta. Tartu oli tollal ju topeltprovints, esiteks Tallinna ja teiseks maailma suhtes. Paradoksaalselt võimaldas see küll infokogumiskanaleid Moskvaga, teiste riikidega aga vaid trükiste vahendusel.

Võib tunduda üllatavana, kuid Eesti kunsti 20. sajandi teise poole ajalugu, 1960. ja 1970. aastate vahetusel toimunu,